

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа №18 имени О. М-Д. Лопсана-Кендена г.Кызыла

«Рассмотрено»
Руководитель ШМО
Санаа /Санаа Ч.С./
протокол №1
от «29» августа 2024г

«Согласовано»
Заместитель директора по УВР
Хомушка /Хомушка Ч.Э./
Протокол № 1
от « 30 » августа 2024г

«Утверждено»
Директор школы
Иргит А.Ю.
Приказ № 598-2-09
от « 30 » августа 2024г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

внеурочной деятельности

«Торээн дылым делегейи»

5 «а», «б», «в», «г», «д», «е», «ж», «л»
на 2024-2025 учебный год

Руководитель: Шожап М.В., Санаа Ч.С., Куулар А.И., Иргит А.Ю.
г. Кызыл – 2024г

Тайылбыр бижик

5-ки класстарнын «Төрөөн дылым делегейи» деп класстан дашкаар кичээлге ажылчын программаны ортумак ниити билиг школазынга күрүне стандарты болур А.К. Ойдан-оол, Ш.Ч. Сат, Н.Д. Сувандиниң тургусканы «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы» деп программанын база К.Б. Доржу, Н.Д. Сувандии, А.Б. Хертек, Б.Ч. Ооржак, Ч.А. Сарыглар, М.В. Бавуу-Сюрюннүн чижек программасынга, «Тыва дыл 5 классе»– Кызыл, 2014 өөрөдиге ному Федералдыг Куруненин өөрөдиге стандарттарынын негелделеринге дууштур тургускан.

Ниити өөрөдигениң утка-шынарынын үндезининге болгаш кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөрөдигениң түннелдеринин негелделерин, эге өөрөдигениң чижек программанын уламчылап турар кол ниити болгаш ортумак (долу) өөрөдигени сайзырадырынын ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөрөдигениң бүгү талаалыг углянышкыннары деп чүүлдерин ажылчын программаже кириген. 5-6 класстарга дыл эртемниң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээттирер өөрөдигениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектизи. Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустун төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустун байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүн – болгаш массалыг информация чепсектеринин, эртемниң, өөрөдигениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажылгаттынын турар.

Программаның актуалдыг талазы

Класстан дашкаар ажылдар өөрөдиглиг болгаш кижизидилге ужур -дузалыг.

Өөрөдиглиг ужур-дузаны: тыва уругларнын эге школага база ортумак школага тыва дыл өөрөдигенин барымдаалап, уругларның бар билиглеринге даянмышпаан, төрөөн (тыва) дылын сонургап өөрөдир, чугаа болгаш бижимел хевирлеринге ажыллап билиринге чаңчыктырар болгаш билиин немээр, делгемчидер, ханыладыр, словарь болгаш оон-даа өске немелде литература-биле таныжар, кежээлер, конкурстар, делгелгелер организаастар, көргүзүг материалдары белеткээр – бо бүгү өөрөдигилерниң бот-идекпейин, сонургалын бедилеринге ужур-дузалыг.

Кандыг-даа темага, кандыг-даа хевирге организаастап эрттирген класстан дашкаар ажыл өөрөдигилерниң **кижизидилгезинге салдарлыг**. Ынчангаш класстан дашкаар ажылдар школаның өөрөдиге-кижизидилгелиг ажылының бир кезээ бооп турар. Тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар ажылдарны класска кичээлдер-биле чергелештир чорудар.

Класстан дашкаар чорудар ажылдың сорулганы:

- чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири;
- үжилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири;
- аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры;
- тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунун бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири;
- харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры;

Класстан дашкаар ажылдың метапредметтиг талазы (предметтен дашкаар азы оон-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү

талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаалдыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээди алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузуңда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдиң негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Курстун предметтиг түннелдерни:

- сөстөрни фонетика, тургузуг, морфология талазы-биле ийи чугула кижигүнүг домактарны синтаксис талазы-биле сайгарып билир;
- грамматиктиг утказын, тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин ылгап билир;
- чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының утказын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ролон тодарадып билир;
- тыва дылдың лексика курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;
- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;
- сөстүң янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдиң тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;
- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглааныңдан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазыңга шын ажыглаары;
- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.
- Орфография болгаш пунктуацияга хамаарышкан билиглерин делгемчидери;

Ажылчын программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг үш уткалыг шугумун сагаан.

- **Коммуникативтиг компетенцияның** (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- **Дыл талазы-биле компетенцияның** (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- **Культура талазы-биле компетенцияның** (төрөөн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Практиктиг угланыышкыны:

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазып сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Класстан дашкаар ажылдарга, өөреникчилерниң чугаазы дараазында угланыышкыңга чагыргып сайзырадыр.

Бир дугаар угланышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрнүң хевирлерин, сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрнү оон лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында хажыдышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргөнизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг уjur-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номпарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрнү шын ажыглаары болур.

Класстан дашкаар чорудар кичээлдерге хереглээр методтар болгаш аргалар:

- коллективтиг ажыл;
- бот-тускайлаң ажылдаары;
- хайгаараары;
- түңнел үндүрери;
- деңнелгелер;
- бижимел ажылдарның хевирлери;
- беседа;
- диспуттар;
- мөөрейлер;
- видеофильмнер;
- презентациялар;
- проектилер кылыры;

Класстан дашкаар ажылчын программаны 34 шакка тургускан (неделяда 1 шак). Кичээл 35 минута дургузунда үргүлчүлээр. Класстан дашкаар кичээлдер теориялык болгаш практиктиг деп кезектерге чардынган. Ажылчын программаны уругларның хар-назышынга дүүштүр тургускан.

Өөредилге планы 5 класс (чыл дургузунда 34 шак, неделяда 1 шак)

«Тыва дыл» эртеминге 5-ки класска кичээлден дашкаар ажылдың календарь-темалыг планы

№	Программаның кезээ	Кичээлдерниң темалары	Шактарның саны	Кичээлдин хевири	Өөреникчинин ажыл-чорудулгазы	Өөредилге курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде), башкыга удуртулга материалдары
	Кирилде кичээл	Тыва дыл кичээлинден дашкаар болур кичээлдерниң чуруму. Дылдар дугайында.	1	Кичээл таныштырылга	Кичээлдерниң сорулгазы болгаш даалгалары, болуп эртер чурумун билген турар.	Языки Азиатской части России Владимир Плуноян Постнаука https://youtu.be/chQ40BrR8h4 Тест о языковом разнообразии https://postnauka.org/tests/62865
		Өг-бүлевистин дылы	1	Аас чугаа сайзырадыр	Кижинин төрөөн дылы ада-иезинден дамчып келген дыл болур деп билигни шингээткен турар (ийи-даа дыл бооп болур).	Төрөөн дыл деп терминниң тывылганын сонуургадыр. Өске дылдарда төрөөн дыл деп терминниң ажыглалын сонуургадыр, чижээ англи дылда mother tongue (ие дыл), немец дылда Muttersprache (ие дыл), алтай төрөл тил, хакас дылда төрөөн тил. Орус дылда родной язык.
	Фонетика.	Тыва дылдың ажык үннеринин онзагайы	1	Чугаа сайзырадыр кичээл	Тыва дылда чугаада өк-биле адаар ажык үннерни өк-биле адавас ажык үннерден ылгап билер. Бот-боттарының чугаазының онзагайын тодарадыр.	Тыва дылдың түрк дылдардан кол ылгалы өк-биле адаар ажык үннер дугайында билигни делгемчидип тайылбырлаар. Чугаа агымында өк-биле адаар сөстөрүнүн шын адалгазынче кичээнгеийни салыр.
		Фонетиктиг сайгарылга	1	Кичээл катаптаашкын	Фонетиктиг сайгарылга кылыр билиглерин быжыглаар	Чугаа органнарын хайгаарарын хайгаарадып өөредир. Тыва дылдың ажык эвес үннеринин орус дылдың азык эвес үннеринден ылгап өөредир.
		Интонация. Тыва	1	Чугаа	Интонация дугайында	Домактарның хевирлеринин аайы-биле тыва

		дылда интонация.		сайзырадыр кичээл (аудирование элементилерлиг)	билиглерни шингээдири	дылда чугааның интонациязының ылгалын катаптаар. Орус дылда (англи дылда) чугааның интонациязындан тыва дылда чугааның интонациязын ылгап өөредир.
		Дикторнун интонациязы (тыва телевидениени)	1	Чугаа сайзырадыр кичээл (аудирование элементилерлиг)	Тыва болгаш орус дылда интонацияның ылгап билир, телесюжеттерни медреседиг дыннаары, кичээнгейлиг болуру. Сөс домакка кичээнгейлиг болурун кижизидер.	https://gtrktuva.ru/ ГТРК «Тыва» каналдын кайы бир репортажын шилип ап (уругларның назы харынга дүүштүр), 2-3 мин. кезээн катап –катап дыннадып, кичээнгейлиг дыннаар чаңчылга чаңчыктырар.
Лексика и фразеология		Тыва дылдын латин алфавиди	2	Кичээл быжыглаашкын	Латин болгаш кирил алфавиттин үжүктерин дүүштүрүп билир уjurлуг, латин графикага бижээн чүүлдү номчуп шыдаар аргалыг болур.	Латин болгаш кирил алфавиттин ылгалдарын таныштырар. Ол үениң лексиказын сонуургадып, үениң онзагайларын тодарадып болур.
		Тыва дылдын очулга словарьлары «Тыва – орус словарь», «Орус – тыва словарь»	1	Интерактивтиг кичээл	Дылдын словарьларының уjurдузанын билип алыр.	https://www.youtube.com/watch?v=EE_v_sEo-k 3-кү минутазындан 15 минутазынга чедир медээни көрүп болур.
		Төрээн черимнин аттарының төөгүзү. Тыва дылдын топонимиктиг	3	Кичээл шинчилел	Челер аттарының тыптыр аргалары, оон тайылбырын шингээдип алыр. Төрээн черинде	Б.К. Ондар Топонимический словарь тувинского языка. – Кызыл, 2007. Тус-черинин черлер аттарының электроннуг словарьн класс-биле чыып тургузуп болур. Макро, микропонимнерни кирип болур.

		словары.			черлерниң аттарын чыып, сактып өөренири	
		Тыва дылдың неологизмнери	1	Кичээл шинчилел	Тыва дылга неологизмнерниң тыптыр аргалары болгаш оларның ажыглалын катаптаар.	Уругларга тыва дылда орус, англи дылдарны дамчыштыр кирип турар чаа сөстөрниң сайгарылгазын кылыр. Ук сөстөр кайы
		Антропонимнер	2	Интеграция кичээл	Улусчу ужурлар-биле холбап, ат бээр чаңчыл-биле таныжар; Бодунун өг-бүлезинин аттарын уткаларнын аайы-биле бөлүктөп өөренир.	М. Кенин-Лопсан Тыва чаңчыл – Кызыл, 2018 г. Бөлүктээшкени кылыр аргаларны уругларга өөредип билиндирер (үлгерлеттинген (орус, төвүт, өске дылдардан), чингине тыва). Тыва маадырлык тоолдарда ат адаар чаңчылды таныштырып болур. Маадырнын ады болгаш адының ады. Ук аттарынын адалгазын өөренир.
		Тыва дылдың фразеологизмнери.	1	Кичээл шинчилел	Орус болгаш тыва дылдың фразеологизмнеринде чоок, төрөл харылзааларны илереткен фразеологизмнернин ылгалын тодарадып, фразеологтук сайгарылганы катаптаар.	https://www.youtube.com/watch?v=wOPIFk0mZcc Чинагийн Галсан «Болчаг шагы» 2003 ч. Кара баарывыстың көгү, ханныг хинниvistин ужу, эдвистин үзүү, сөөгүвүстүн сыйыы – дээрге хан төрөл дээн утканы көргүзүп болур.
	Речь, речевое общение и культура речи	Чугаа. Аас-биле харылзажыры болгаш чугаа культуразы	2	Кичээл-тренинг	Тыва дылда аас-биле чугаалажырының чугулазын билген турар. Тыва улустун чугаа культуразын	Кижилер аразында харылзаа дээрге чүл? Чугааның, харылзааның үнезин билиндирер. Тыва улустун культуразында аас чугааның чурумун таныштырар. Амгы үеде аас чугааның бижимел хевири – смстерниң

					катаптап азы бар билиглерин быжыглаар.	домактарын сайгарып болур.
		Тыва улустун мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттары	1	Шинчилел кичээл	Тыва улустун мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттарын дилеп, ангы-ангы бөлүктөп өөренир. Морфологтуг сайгарылганы катаптаары.	Паш, аяк-сава, аъттың дериг херексели, багларнын хевирлери, өгнүн дериг-херексели, мал-маганның хар-назынының аайы-биле аттарын ангы-ангы бөлүктөргө чарып өөренир.
Синтаксис. Пунктуация	Дылдын падеж системазы	1	Таныштыралга кичээл	Падеж деп сөстүн укталганын, кандыг харылзааларны көргүзүп турарын тайылбырлаар (Орус, англи болгаш тыва дылда падежтернин дузазы-биле).	Падеж деп сөстүн укталганын, кандыг харылзааларны көргүзүп турарын тайылбырлаар (Орус, англи болгаш тыва дылда падежтернин дузазы-биле). Уругларга дылдын падеж системазы дээрге чүү деп айтырыгны, падеж дээрге чүү деп айтырыгны ажыдар. https://www.youtube.com/watch?v=AtQz6VF991U	
	Тыва дылдын падежтеринин ужур-утказы	1	Катаптаашкын кичээл	Чүве аттарынын падеж болгаш саннарга өскертирин катаптап, шингээдири.	Чүве аттарын падежтерге өскерлирин катаптадыр (үлегерлеттинген чүве аттарын).	
Демдек ады	Азыраан малдын өң-чүзүнү болгаш хар-назынынга хамааржыр демдек аттары (аъттың, инектин, хойнун, өшкүнүн, сарлыктың – тус	1	Шинчилел кичээл	Азыраан малга хамаарышкан демдек аттарын тып, темалыг бөлүктөргө чарып чанчыгары. Демдек аттарнын чадаларнын тургустунар аргаларын катаптаары.	Азыраан малга хамаарышкан демдек аттарын сонуургадып, оларнын утказын делгемчиди тайылбырлаар.	

		чернин аайынче)				
		Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының онзагайы	1	Катаптаашкын	Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының ылгалын билген турар.	Орус болгаш тыва дылда демдек аттарының ылгалын билиндирер. Тыва дылда демдек аттарының күштелдирер чада тургузар <i>санчок, аян чок, тулган</i> деп дузалал сөстөрбиле тургустунган демдек аттарының чадаларын деңнээр.
		Тыва дылда өң илереткен демдек аттары	1		Тыва дылда өннерниң аттарын катаптаар, өөренир.	Тыва дылда өннерниң өске дылдардан ылгалын, чаңчылчаан культуразында тыва кижини ак деп чүнү адаарыл? (ак чем, ак орук, ак сагыш ...)
		Кижиниң аажычанын илереткен демдек аттары	1		Портрет чураан демдек аттарының онзагайын шингээдиң алыр	С.А. Сарыг-оолдун “Ангыр-оолдун тоожузундан” Ангыр-оолдун омур-хевирин бижээн кезээн сайгарып болур. Ажы-чаң илередир демдек аттарын таварыштыр кижиниң иштики делегейи азы даштыкы омур-хевирин ажыттынып келиринче кичээнгейини салыр.
		“Тос оолдуг Доктагана кадай” деп тыва улустун тоолунда демдек аттарының ужурутказы	1	Интергация кичээл	Тос оолдун билир эргемнинде кирип турар демдек аттарын тодарадып, ужуртузузун илередип билир.	Доктагана кадайның тос оглунун тос эргемнинде кирип кирип турар демдек аттарын сайгарар.
		Демдек адынга хыналда кичээл	1	Хыналда кичээл	Демдек ады дем темага билиглерин быжыглаар.	Тыва дылда демдек аттарыга хыналда ажыл
Сан ады		Уруглар аас чогаалында сан аттарының ажыглалы	2	Интергация кичээл	Тыва улустун тывызыктарында, бодалгалыг тывызыктарында, чеченнежири чижектиг хевирлеринде сан	Магпаадыр – Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 2010. – 320 а.

				аттарының ажыглалын шингээдир.	
	Тыва дылда ай, хүннү бжири болгаш чугаалаарының чуруму. Орус дылда ай, хүннү бжири, чугаалаарының чуруму	1	Шинчилел кичээл	Тыва болгаш орус дылда ай, хүннү бжиринің чурумун шингээдир, бо ийи дылда ай, хүннү бжири чугаалаарының ылгалын тодарадып билир. Календарь чуруму-биле таныжар.	Ай-хүннерни бижээн чалалгаларны, чарлалдарны шинчилеп көөр. “Алдын-Сай” деп типографияның үндүрүп турар тыва чалагаларының иштиги шинчилеп көөр. Тыва дылдың домак тургузуунун аайы-биле чалалга азы чарлалдан бижидип болур.
	Тыва болгаш орус дылда дугаар сан аттары	1	Катаптаашкын кичээл	Дугаар сан аттарын өөренип тургаш дугаар деп сөстүн немежирин болгаш оон орус дылда ажыглалы, № деп демдектин бижилгезин шинчилээр.	Албан черлеринин аттарында, кудумчу бажыңарның дугаарларын айтып бижээнин сайгарып, шинчилеп көөр. Оларны тыва дылче очулдулар.
	Сан аттарынга хыналда ажыл	1	Хыналда кичээл	Тыва дылда сан аттары деп темага хамаарыштыр билиглерин катаптап, быжыглаар.	Тыва дылда сан адынга хыналда ажыл